

Middelburgse toetsen

De pianofabriek van A.A. Mes

Van 1874 tot en met 1931 was in Middelburg de pianofabriek van Antoine Mes gevestigd. Het was een succesvolle onderneming die heel veel piano's heeft gefabriceerd. In dit artikel ga ik uitgebreid in op dit bijzondere Middelburgse bedrijf.

De opkomst van de piano

De piano begon zijn triomftocht halverwege de achttiende eeuw. In die tijd waren de klavecimbel en het huisorgel populair, maar ze kregen concurrentie van een nieuw, handzamer en veel goedkoper muziekinstrument: de tafelpiano. Deze werd aanvankelijk vooral gemaakt in Duitsland, maar door het uitbreken van de Zevenjarige Oorlog aldaar in 1756 raakte het land in een economische crisis en zochten verschillende Duitse pianobouwers hun heil in Engeland. Ze troffen in Londen een bloeiende klavecimbelindustrie aan. Piano's kende men nog nauwelijks. Door hun formaat en gunstige prijs waren deze muziekinstrumenten echter heel populair bij amateurs. Spoedig werden in Engeland alleen nog maar tafelpiano's gebouwd. In de jaren 1760 tot 1780 kwamen veel Engelse tafelpiano's naar het Europese vasteland. In 1779 werd er zelfs een soort filiaal in Nederland opgericht.

Aan het begin van de negentiende eeuw werden de tafelpiano's verdrongen door rechtopstaande piano's, in die tijd bekend onder de naam pianino. Vanaf ongeveer 1840 kwam dit type piano in geheel Europa steeds meer in zwang.

Ook in Nederland waren inmiddels pianofabrieken opgericht, zoals de pianofabriek van J.J. Allgauer & Zn. in Amsterdam in 1830. Meer bekendheid kreeg echter de in

1832 opgerichte fabriek van de Hagenaar J.F. Cuypers. Vanaf 1852 volgden de Gebr. Rijken en De Lange in Rotterdam, N.S. Leyser en Zn. in Zutphen en Antoine Azn. Mes te Middelburg (1874).

Rond 1912 werden in Nederland piano's

Advertentie in het Adresboek van Middelburg 1876. (Zeeuws Archief)

gemaakt in een achttal fabrieken, te weten in Breda, 's-Gravenhage, Middelburg, Roosendaal, Rotterdam, Tilburg (2) en Utrecht. Deze produceerden zowel voor de binnenlandse markt als voor de export. Ook de firma's Kessels in Tilburg en De Ruyter in Breda zijn nog bij veel (oudere) vakmensen bekend.

Een muzikale familie

Het geslacht Mes was van oorsprong een Brabants geslacht, dat omstreeks 1800 op Zeeuwse bodem woonachtig was. Het begon allemaal met Gomarius Mes, die in 1801 als zoon van een Steenbergse bakker geboren werd te Nieuw-Vossemeer. Gomarius ging na 1820 naar Middelburg en trouwde in 1827 met Maria Johanna Bourdeau uit Groede. Hij gaf in zijn huwe-

lijksakte als beroep organist op, maar zijn hoofdberoep was koopman of winkelier. Mes speelde op het orgel van de rooms-katholieke kerk in Middelburg en ook zijn zonen namen wel eens een orgeldienst voor hem waar. Tussen 1863 en 1871 werd het orgel bespeeld door Anthoni (Antoine) Mes, een zoon van Gomarius' jongere

Advertentie in de Middelburgsche Courant van 18 juni 1876. (Zeeuwse Bibliotheek)

broer Adriaan, die eveneens naar Middelburg was verhuisd en daar het koffiehuis De Eendracht aan de Markt exploiteerde.

Antoine Mes

Antonius Arnoldus (Antoine) Mes werd op 22 november 1849 geboren te Middelburg op het adres Markt C 12 als zoon van Adrianus Mes en Johanna Maria Everarts. Hij volgde een opleiding tot meubelmaker en specialiseerde zich in de pianobouw. In 1874 begon Antoine een eigen zaak in Molstraat F 93 (nu 3), in het huis genaamd Spaense Vlote, waar hij muziekinstrumenten repareerde en er ook onderdelen voor verkocht. In een advertentie in de *Middelburgsche Courant* van 18 juni 1876 prees hij zich aan met de volgende waren: "Fournituren en Snaren voor viool, alt, cello en contrabas, Specialiteit van Napelsche en Zijden snaren, reparatie van alle soorten

strijkinstrumenten, opnieuw beharen van strijkstokken enz." Hij was ook al begonnen met het, op bescheiden schaal, maken van piano's, want in een advertentie in het Middelburgse *Adresboek* van 1876 presenteerde hij zich ook als pianomaker en -stemmer. Waarschijnlijk had hij de nodige ervaring opgedaan in het onderhoud van orgels, onder andere bij zijn neven die verantwoordelijk waren voor het orgel in de Sint Pieterskerk en het orgel in de nieuwe rooms-katholieke kerk in de Lange Noordstraat. Van orgel naar piano was technisch gezien maar een kleine stap. Bovendien zal Antoine Mes zijn kennis over piano's wel verrijkt hebben in het buitenland.

Op 29 mei 1878 trouwde Antoine Mes met timmermansdochter Johanna van Miert. Het huwelijk duurde maar kort, want op 28 juni 1880 overleed Johanna op 28-jarige leeftijd. Antoine hertrouwde met Johanna Suzanna Dries (geboren in Schiedam). Zijn vrouw stond in de winkel en Antoine was verantwoordelijk voor de fabricage. De zaken liepen voorspoedig en de ruimte in het huis aan de Molstraat bleek al snel ontoereikend. In het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw opende Mes een pianohandel in De Vliegende Valcke, Gortstraat 65. Daarachter lag een pand aan het Kerspel dat hij inrichtte als pianofabriek. Zijn bedrijf werd in het gemeenteverslag van 1884 voor het eerst genoemd. Er waren toen vijf werknemers, waaronder een jongen onder de zestien.

Productieproces

Het bouwen van een piano was voor Mes puur assemblagewerk. Hij bestelde veel metalen onderdelen en snaren bij grote fabrieken in Amerika en Duitsland, maar ook bij Nederlandse bedrijven en natuurlijk

De Wete jaargang 38 (januari 2009) / Heemkundige Kring Walcheren (www.hkwalcheren.nl)

bij plaatselijke leveranciers als ijzergieterij Boddaert & Co., meubelfabriek Belderok en Van Roo, L. den Hollander, M.L. Polak en Van Renterghem en Zoon en bij zijn zwager, de timmerman P.L. van Miert. Ook werden diverse componenten in de eigen fabriek gemaakt.

Wanneer de piano van alle onderdelen was voorzien, maakte Mes zelf de 'omkasting' en voorzag deze van zijn naamplaatje. Zijn kleinzoon, de kunstenaar Antoine Mes, heeft nog een verzameling van dergelijke plaatjes.

Door de sterk stijgende vraag naar piano's en de toename van de concurrentie besloot Mes het productieproces te mechaniseren om makkelijker aan de vraag te kunnen voldoen. In 1888 liet hij een gasmotor van 4 pk plaatsen in zijn pianofabriek aan het Kerspel I 311 en reeds in 1890 werd de fabriek uitgebreid met de plaatsing van verschillende nieuwe werktuigen voor houtbewerking. Het aantal werklieden steeg naar negen. De vraag naar piano's bleef groeien en daarom werd in 1894 de gasmotor van 4 pk vervangen door een stoommachine van 8 - 10 pk, met een ketel van 12 - 14 pk. Deze installatie kwam te staan op de overdekte binnenplaats aan de Gravenstraat I 311. Inmiddels was het personeelsbestand gegroeid naar twintig werknemers. In 1898 werden wederom nieuwe machines aangeschaft. Er kwamen

Hiernaast: In 25 jaar tijd bouwde Antoine Mes vijfhonderd piano's. Ter gelegenheid hiervan werd een schilderij gemaakt. Daarop staat Mes afgebeeld met boven zijn portret een stoommachine en eronder een piano en een werknemer aan het werk. Het kunstwerk hangt bij een kleindochter van Mes, die aan de Pottenmarkt in Middelburg woont. (foto Toon Franken)

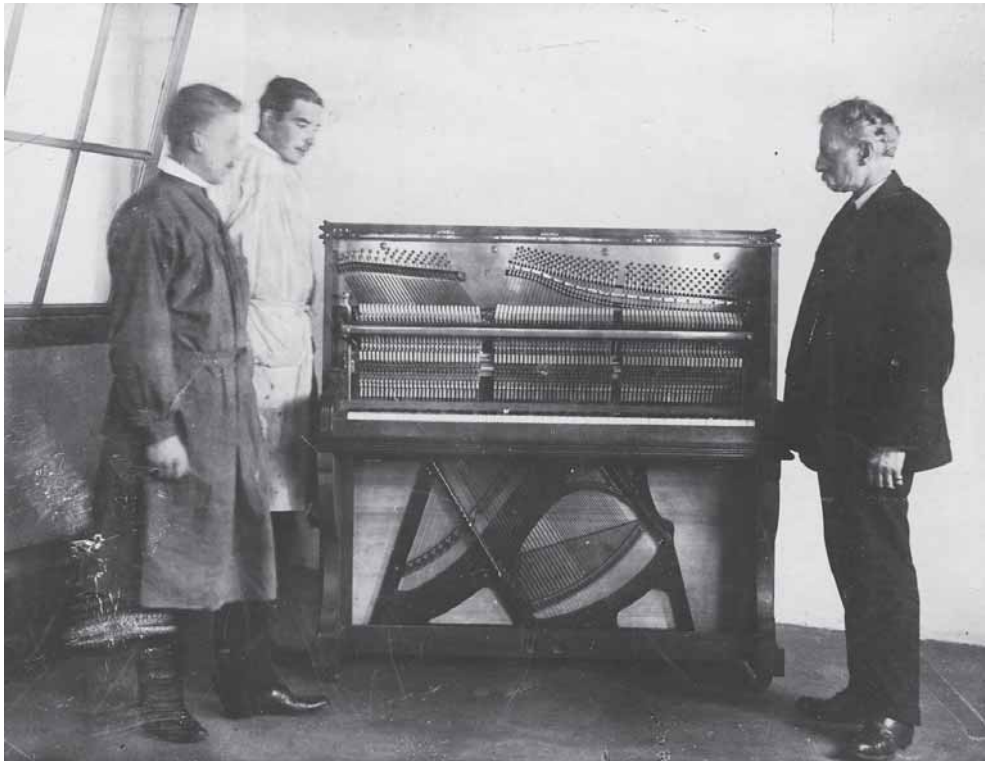
In de negentiende eeuw was de piano op concerten als solo- en begeleidingsinstrument niet meer weg te denken. Enkele personen die in die tijd in Middelburg werkzaam waren in de piano-branche:

- Frederik Johannes van der Weele werkte als orgel- en klavecimbelbouwer, maar verrichtte ook reparaties aan piano's, al bouwde hij ze niet zelf.
- Muziekonderwijzer J.W. Schuurmans was in 1839 agent voor de Engelse firma Broadwood & Sons, de oudst bekende pianofabriek ter wereld (1728).
- Christiaan Traut, een pianostemmer uit Den Haag, vestigde zich rond 1832 in Middelburg en zou ook piano's gebouwd hebben. Hij overleed in 1836 en zijn zoon J.H.H. Traut vestigde zich in 1840 in Middelburg als pianomaker.
- Een latere Middelburgse pianobouwer was de Duitser Pieter Joseph Limbach, die zich rond 1865 in de stad vestigde. Het bestuur van zangvereniging Tot Oefening en Uitspanning had een contract met deze pianomaker, maar verbrak dat in 1874 vanwege aanhoudende klachten over zijn serviceverlening.

speciale ruimten voor het door middel van stoom drogen van het hout en voor het lakken van ijzeren pianoramen. De pianofabriek kende de volgende afdelingen: zagerij, zangbodemmakerij, politoerwerkplaats, een ruimte waar onderdelen voor kasten werden vervaardigd en een zaal voor het afregelen en stemmen. Het was heel vooruitstrevend dat fabriek, woonhuis en magazijn werden verlicht door elektriciteit, die vanaf 1898 in de fabriek zelf werd opgewekt. In 1900 besloot Mes de fabriek met stoom te verwar-

men, om brand te voorkomen. Hij kreeg in 1901 vergunning voor de plaatsing van een grotere stoomketel – een van 16 pk – en in advertenties was voortaan sprake van de stoompianofabriek van Antoine Mes. Voortdurend streefde Antoine Mes naar verbeteringen in het productieproces. Zo kreeg hij op 28 juni 1904 een vergunning

houtbewerking en een dynamo ter vervanging van de bestaande stoommachine. In 1918 kreeg de firma Antoine Mes een vergunning voor de plaatsing van verschillende elektromotoren ter vervanging van de bestaande zuiggasmotor op kadastraal perceel C 2315 (Gravenstraat).

Antoine Mes met twee personeelsleden, vóór 1909. (collectie familie Mes)

van de gemeente voor de verbouwing van het pand (Gravenstraat) I 311/312 en richtte hij in 1905 een droogkamer in met verwarmde lucht om het hout nog beter voor piano's geschikt te maken. In 1909 kreeg hij vergunning voor de plaatsing van een zuiggasmotor van 25 pk voor de aandrijving van verschillende machines voor

Verkoop en concurrentie

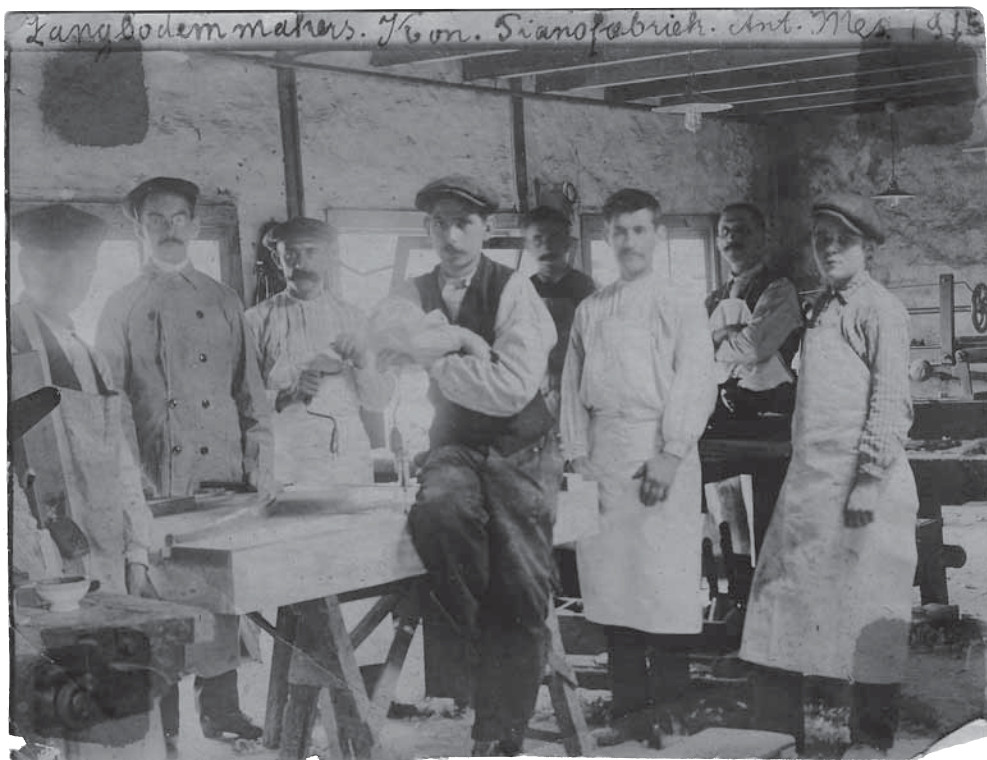
Nadat de zangvereniging Tot Oefening en Uitspanning haar contract met pianomaker Pieter Joseph Limbach in 1874 had verbroken, hoopte Antoine Mes, die in dat jaar pas was begonnen als pianomaker, een kans te hebben om Limbach te kunnen opvolgen. Maar de zangvereniging koos voor een andere pianobouwer. Mes ging echter niet bij de pakken neerzitten. Hij richtte zich op andere klanten, bouwde

zijn zaak langzaam op en werkte onder-
tussen aan naamsbekendheid.

Hoewel Mes bij zijn huwelijk in 1878 als
beroep pianomaker had opgegeven, hield
hij zich aanvankelijk hoofdzakelijk bezig
met het stemmen, repareren en verhuren
van piano's, zoals onder andere blijkt uit
een advertentie in de krant uit 1884. In

Amerikaansch orgel, beroemd voor liefelij-
ken toon, volmaaktheid van constructie,
deugdzaamheid en goedkoopte, men
vraag prijs en tekening bij Antoine Mes,
piano-fabriek."

Mes mocht zich in 1890 "Eenig agent voor
Zeeland van de beroemde Amerikaanse
Mason en Hamlin Orgels" noemen. Dit be-

datzelfde jaar kwam hij wel voor het eerst
met een pianofabriek voor in het gemeen-
teverslag van Middelburg.

Binnen enkele jaren slaagde Mes erin een
grote klantenkring op te bouwen. Dat lag
voornamelijk aan zijn piano's met nieuwe
(Amerikaanse) steminrichting die vanaf
1887 populair werden.

In een advertentie in de *Ierseksche en
Thoolse Courant* van 10 maart 1888 stond
te lezen: "The favorite organ, een nieuw

*Zangbodemmakers in de pianofabriek van
Antoine Mes, 1915. (collectie familie Mes)*

drijf, de Mason & Hamlin Company, was in
1854 opgericht in Boston, Massachusetts,
de geboorteplaats van de Amerikaanse
piano, door pianist Henry Mason en uitvin-
der/monteur Emmons Hamlin. Ze brachten
een muziekinstrument op de markt dat het
geluid van klarinet, viool en andere
muziekinstrumenten kon imiteren en

noemden het een orgelharmonium. In 1891 bleek uit advertenties in de krant dat Mes niet alleen piano's en Amerikaanse orgels leverde, maar ook alle andere soorten muziekinstrumenten, met een schriftelijke garantie van vijf jaar. Bovendien ging hij ook met de prijs concurreren. In een advertentie van 19 december 1891

stoommachine. Het kunstwerk hangt bij een kleindochter van Mes, die aan de Pottenmarkt woont in Middelburg (zie pag. 28). Ondanks deze positieve berichten had Mes rond 1900 te lijden onder de concurrentie van Duitse pianobouwers. In 1902 noemde ook het gemeenteverslag van Middelburg de toestand van de pianohan-

Samenzetters (?) in de pianofabriek van Antoine Mes, 1916. (collectie familie Mes)

Rechts: De zonen van Antoine Mes, Gomarus (in het midden) en François (rechts), zetten het bedrijf na het overlijden van hun vader in 1909 voort. Naast Gomarus diens vrouw Angèle Renier. Ze staan aan de achterzijde van het pand op de hoek van de Gravenstraat en het Kerspel, ca. 1925. (collectie familie Mes)

in de *Ierseksche en Thoolsche Courant* bood Mes zich namelijk aan als "goedkoopste adres voor piano's en Amerikaanse orgels en alle soorten muziekinstrumenten".

In die tijd nam de afzet van piano's buiten de stad sterk toe en in 1899 bouwde Mes zijn vijfhonderdste piano. Ter gelegenheid daarvan werd een schilderij gemaakt, waarop Antoine Mes in zijn werkplaats staat afgebeeld met een piano en een

del niet gunstig. Mes besloot toen tevens kerkorgels te gaan verkopen. Desondanks slaagde Mes erin eind januari 1905 de duizendste piano te vervaardigen. In verband met dit feit had hij een aardige verrassing voor zijn personeel. Met dertig personen werd een bezoek gebracht aan de internationale tentoonstelling in Luik en aan de omgeving van die stad.

Een jaar later (1906) maakte het gemeenteverslag melding van een toename van de

binnenlandse afzet. In 1907 werden zelfs tweehonderd piano's afgeleverd. De vraag naar piano's met ingebouwde speelapparatuur nam ook sterk toe, vooral in Nederlands-Indië.

De *Zierikzeesche Nieuwsbode* schonk in dat jaar ook aandacht aan een van de nieuwste Mes-piano's: "Aan de reclame-tentoonstelling te Goes viel gisteren weer een druk bezoek ten deel en de electrisch bewogen piano van den heer A. Mes te Middelburg, die een concertprogramma uitvoerde, bleek veel aantrekking te hebben." In advertenties van de firma Antoine Mes uit 1927 werden alleen nog piano's en orgels aangeprezen en bleven overige muziekinstrumenten achterwege. De laatste advertenties voor de pianofabriek verschenen op 26 februari 1932.

Onderscheidingen

De piano's van Antoine Mes moeten van bijzondere kwaliteit zijn geweest, getuige de vele prijzen en eervolle vermeldingen

In 1904 liet Antoine Mes het pand hoek Gravenstraat/Kerspel verbouwen. Tot eind 2007 was hier een filiaal van een winkel in auto-onderdelen en -accessoires gevestigd. Boven aan de gevel is nog vaag de naam van de pianofabriek te lezen. (foto Toon Franken)

die hij ervoor mocht ontvangen.

Op de Zeeuwse tentoonstelling 'Kunst toegepast op nijverheid', gehouden te Goes in juli/augustus 1882, ontving Mes een zilveren medaille. Een verguld zilveren medaille van de jury van de Zeeuwsche tentoonstelling van Nijverheid, "benevens wedstrijd voor den handwerkman", kreeg piano- en orgelfabriek Antoine Mes in juni 1889. De kroon op zijn werk kreeg Antoine Mes met de toekenning van het predicaat Koninklijk op 28 januari 1908, hetgeen ook een stimulans was voor de naamsbekendheid in het buitenland.

In oktober 1909 schreef Joh. H. Sikemeur, directeur van de muziekschool van de Maatschappij ter Bevordering van de Toon-

kunst, afdeling Rotterdam, als jurylid tijdens een in de zomer van dat jaar te Rotterdam gehouden tentoonstelling van muziekinstrumenten, een beoordeling over Mes' piano's. Samen met mede-jurylid Röntgen vond hij dat het "fabrikaat van de heer Antoine Mes uitmuntte in fraaie, gelijkmatige toon, sierlijke en solide bouw, zorgvuldi-

Een originele Mes-piano (Mes-van Lokven, Middelburg). (foto Leo Hollestelle)

ge afwerking, waarvan duurzaamheid te verwachten is en zoodanige matige prijs, dat de populariteit dezer instrumenten verzekerd moet zijn."

De internationale erkenning bleek onder meer op de Wereldtentoonstelling van Gent in 1913, waar de Koninklijke Piano-fabriek van Antoine Mes werd bekroond met een gouden medaille.

Overlijden

Antoine Mes overleed vrij plotseling op de ochtend van 18 november 1909. De avond ervoor had hij nog een mosselmaaltijd bij-

gewoond, bij een van de vele verenigingen waarvan hij lid was. Sommigen beweerden dat hij door een parasiet in de mosselen is gestorven, maar men heeft dat niet kunnen vaststellen. De *Middelburgsche Courant* van 19 november 1909 besteedde aandacht aan zijn overlijden. Men noemde Antoine Mes een *selfmade man* die, na zich in binnen- en buitenlandse fabrieken bekwaamd te hebben, in zijn geboortestad op bescheiden schaal begon met het maken van piano's en bij zijn overlijden aan het hoofd stond van een bloeiende, door stoom aangedreven fabriek, die zowel in binnen- als buitenland gunstig bekendstond. Ook de vele nevenfuncties van Mes werden opgesomd. Sedert 25 augustus 1897 maakte hij deel uit van het burgerlijk armbestuur. Hij bekleedde het voorzitterschap van de Vereeniging Handelsbelang vanaf 9 mei 1899, en sinds 18 oktober 1907 zat hij in het bestuur van de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Middelburg. Daarnaast was hij voorzitter van de Meubelmakerspatroonsvereniging en van het Kredietfonds voor de Watersnood, secretaris van de Onderlinge Middenstandskredietbank, bestuurslid van de Vereniging voor Handelonderwijs en van de Vereniging Uit het Volk – Voor het Volk. Tevens was hij nog ondernemer van de Middelburgse school voor wielrijders. In die verschillende betrekkingen werd hij zeer gewaardeerd om zijn helder inzicht en zijn praktische adviezen.

Antoine Mes werd begraven op de dag dat hij zestig jaar zou zijn geworden, een droevige toevaligheid.

Firma Antoine Mes

Na het overlijden van Antoine Mes in 1909 zetten de weduwe en haar kinderen

Gomarus en François de zaak voort en ze besloten dit te doen in de vorm van een vennootschap onder firma. Op 20 december 1910 verschenen de volgende personen voor de notaris in Middelburg: Gomarus Mes, François Marie Mes, beiden pianofabrikant, wonende te Middelburg (aan François werd handlichting verleend wegens minderjarigheid), Maria Johanna Mes, zonder beroep, wonende te Middelburg, Johanna Petronella Mes, muziekonderwijzeres, wonende te Middelburg, Cornelia Wilhelmina Mes, telefoniste te Middelburg. Men richtte de firma Antoine Mes op, die als doel had het vervaardigen van piano's en het drijven van handel in piano's en verdere muziekinstrumenten. De firma begon haar activiteiten op 1 januari 1911.

De eerste jaren verliepen zeer voorspoedig. Er werd toen gewerkt met een topbezetting van 35 medewerkers en niet alleen voor de binnenlandse markt maar ook voor de export, met name naar België. In het toenmalige Nederlands-Indië bestond grote vraag naar de pianola's van Mes. De firma bouwde destijds ook elektrische piano's, een vervolmaakte versie van de pianola. Een exemplaar hiervan was tijdens de Floralia van 1911 te horen in het Schuttershof van de Edele Handboog te Middelburg. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 veroorzaakte stremmingen in de aanvoer van noodzakelijke materialen, terwijl het afzetgebied voor piano's inkromp. Hierdoor werd de productie een slag toegebracht die de fabriek nooit helemaal te boven is gekomen, ook niet na het herstel van de vrede. Tegenover de zware buitenlandse concurrentie kon men het op den duur niet meer bolwerken. Meer en meer kwam het accent te

liggen op de handel in grammofoons en uiteindelijk ook op de handel in radio's. De firma werd in juni 1929 omgezet in de NV Pianofabriek voorheen Antoine Mes. Tijdens de economische crisis aan het begin van de jaren dertig kreeg de pianofabriek het heel moeilijk. Doordat veel mensen minder of geen inkomen meer

In de jaren 1924-1931 adverteerde de pianofabriek van Mes op de voorkant van het Adresboek van Middelburg. (Zeeuws Archief)

hadden, kelderde de verkoop van luxe goederen, waaronder piano's. Daarom besloot de firma Mes in 1931 de pianofabriek te sluiten en louter door te gaan met de handel in piano's. Om toch verzekerd te zijn van een inkomen, opende de echtgenote van François Mes, Louisa Gerarda Maria van Lokven, in 1932 een

winkel in dameshandwerken (breiwol en dergelijke) aan de Pottenmarkt K 411 (later 11) onder de naam L. Mes-van Lokven. Haar zwager, Gomarus Mes, ging wonen boven de pianowinkel in de Gortstraat en dreef met zijn broer François de zaak, die tevens was gericht op het stemmen en repareren van piano's. In deze periode kon de zaak zich nog enigszins handhaven. Toen Gomarus echter vrij plotseling kwam te overlijden, op 14 maart 1936 op 47-jarige leeftijd, stond François er ineens alleen voor. Dit was veel te zwaar en hij besloot met de zaak te stoppen.

De piano's van Mes in onze tijd

Tegenwoordig zijn er nog diverse piano's van Antoine Mes te bewonderen. Bij de Zeeuwse Muziekschool in Middelburg staat er een uit circa 1910. In juni 2008 werd nog een piano verkocht bij het Zeeuws Veilinghuis te Middelburg. Dit was een gaaf en compleet exemplaar, dus uitgerust met de twee karakteristieke kandelabers op de hoeken. Op een marktrubriek op internet bood onlangs iemand een Mes-piano aan, weg te halen voor een fles wijn. Kennelijk zijn niet alle Mes-piano's in even goede staat meer.

Wie van de lezers kent nog verblijfplaatsen van piano's, pianola's of andere muziek-instrumenten van Antoine Mes? Gaarne melden bij de redactie van *De Wete* of bij de auteur, Toon Franken, werkzaam bij het Zeeuws Archief te Middelburg.

Toon Franken

Nieuwegein, allen kleinkinderen van piano-fabrikant Antoine Mes, en Leen de Broecker, pianist/organist te Middelburg.

Geraadpleegde bronnen

Zeeuws Archief:

– *Archief Zuidelijk Landbouw Maatschappij (ZLM). Tentoonstellingen, catalogus tentoonstelling 1914.*

– *Staatscourant nr. 108, 6 juni 1929.*

– *Verslag gedaan door Burgemeester en wethouders van de gemeente Middelburg aan de gemeenteraad ('Gemeenteverslag Middelburg') (1884-1913).*

Zeeuwse Bibliotheek:

– *Ierseksche en Thoolsche Courant, 26 april 1884, 10 maart 1888, 15 juni 1889, 26 april 1884, 25 oktober 1890, 24 oktober 1891, 29 juli 1905, 26 februari 1932.*

– *Zierikzeesche Nieuwsbode (via krantenbank) 31 januari 1905, 3 september 1907, 1 februari 1908.*

Literatuur:

– J.C.A. Everwijn, *'Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland', 's-Gravenhage 1912.*

– P. Scherft, *'Een speurtocht door Zeeuws muziekverleden, werken uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen', deel 2, Middelburg 1984, p. 127-131.*

– P.W. Sijnke e.a., *'Van alle markten thuis. Geschiedenis van markt en nijverheid te Middelburg', Vlissingen 1998, p. 94.*

– *Westera muziek- en pianospecialist Winterswijk, informatie over geschiedenis piano (www.westera-pianos.nl).*

Een speciaal woord van dank aan Annie, Antoine en Josy Mes te Middelburg, Gerda Mes te Roosendaal, Ria Meuleman-Mes te